

הפילוסוף, הרב והמשמעת בבית הכנסת הספרדי באמסטרדם

מאת יוסף קפלן

ראויים למקום תפילה. היו מבקרים שאף הביעו השתאות לנוכח תופעות של איסדר וקלות דעת בזמן הפולחן. האנגלי סר ויליאם בררטון, לדוגמה, שביקר באחד מבתי התפילה הספרדיים באמסטרדם בשנת 1634, ציין כי "בבית כנסת זה אין שום סדר ואין בו לא אדיקות ולא דבקות; הרבה זמן הם (המתפללים) מבליים בשירה ובדיבורים". אנגלי אחר, פיליפ סקיפון, שהתפעל כל כך מריח הבושם שנדף, לדבריו, מציבור היהודים הספרדים בבית הכנסת, רשם ביומנו בשנת 1663 כי המתפללים מתרשלים בפולחנם ו"מרבנים בשיחה ובצחוק עם נוכרים בזמן התפילה". אפילו הדיפלומט האיטלקי גרגוריו לטי, שיצא מגדרו בדברי השבח שהשמיע על העילית החברתית של הקהילה הספרדית על שום נימוסיה וגיבוניה, לא הסתיר את סלידתו מצורת תפילתם: "איני רואה שום הבדל בין הצורה שבה הם סוחרים בבורסה ובין הדרך שבה הם מתפללים בבית הכנסת".

קברניטי הקהילה הספרדית היו ערים מאוד לסקרנות שעוררה קהילתם וחשו עצמם חשופים למבטים הבוחנים של הנוצרים הרבים אשר ביקרו בהיכלם, שהיה לאתר תיירות מבוקש. הם השקיעו מאמצים רבים כדי להנהיג בו אווירה של כובד ראש, וביטויי ההסתייגות שהשמיעו מבקרים נוצרים בנוגע להתנהגות בלתי ראויה למקום תפילה מצאו אוזן קשבת אצל העילית החברתית הספרדית ששלטה בקהילה ביד רמה וביקשה לחולל בה שידוד מערכות תרבות.

במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה דרך כוכבם של נגידי העדה הספרדית ברפובליקה ההולנדית ואחדים מהם אף זכו לתפקידים דיפלומטיים ומדיניים. חרונימו נונס דה

הפילוסוף דניס דידרו, האנציקלופדיסט הצרפתי הנודע, תיאר בחיבור שכתב על מסעו בהולנד בתחילת שנות השבעים של המאה השמונה-עשרה את רשמיו מהביקור שערך ב-Esnoga, היכלם המפואר של היהודים הספרדים באמסטרדם. מבין השורות מבצבצות הן הסתייגות של איש-הנאורות מהתנהגותם הקלוקלת של המתפללים הן ביקורת עוקצנית על פולחנם הנלעג: "אלה שרים מתוך אחד מספרי הביבליה ואלה מתוך ספר אחר; אלה חוזרים על פסוק מסוים ואלה חוזרים על הפסוק שלפניו או שאחריו... (והנשארים בבית הכנסת לאחר סיום התפילה) מפטטים על עסקים, על פרקמטיה ועל סדקית, וזה גרם לי להרגיש כאילו נמצאתי באחת הכנסיות (הנוצריות) שלנו". על פי הכתוב באחת מגרסאות החיבור, דידרו הקשה על הרב שנכח במקום: "כיצד תיתכן התנהגות מחפירה ובלתי מכובדת כל כך... במשכנו של אלוהים?" הערות ביקורתיות מסוג זה אינן יוצאות דופן ביומנים של תיירים נוכרים שביקרו בבתי הכנסת הספרדיים באמסטרדם במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה. מבקרים אלו הגיעו לעתים מארצות שבהן היהדות הייתה אסורה, ולכן לא נזדמן להם לראות קודם לכן פולחן יהודי במו עיניהם. היהודים הספרדים-הפורטוגלים שברפובליקה ההולנדית עוררו סקרנות רבה הן על שום הפאר שאפיין את אורח החיים של העשירים המופלגים שבהם הן על שום הילת המסתורין שעטפה את הציבור הזה, שהיה מורכב בעיקרו מאנוסים שחזרו אל הדת היהודית לאחר שנמלטו מארצות האינקוויזיציה. ואולם ההוויה בבית הכנסת הייתה זרה למבקר הנוכרי המצוי, ורבים ממנהגי הפולחן היהודי היו בעיניו חסרי עידון, נטולי צורה ובלתי

את מה שבעיניהם הפריד בינה ובין הגילויים הוולגריים של ההמון היהודי. הגרסה התרבותית שביקשו להנחיל לבני עדתם כונתה בניהם *bom judesmo*, "יהדות ראויה", והייתה אמורה לשים חיץ בינם ובין חוסר ההידור וחוסר הנימוסים שאפיינו, לדעתם, את אורח החיים של היהודים האשכנזים. רבני הקהילה נרתמו אף הם לפרויקט התרבותי הזה, וחלק הארי של הסכמות הקהילה נועדו לפקח על קיום "היהדות הראויה", בייחוד במקומות שבהם נחשפו היהודים הספרדים לפני משקיפים נוכרים. כמה תקנות מתייחסות במפורש לרושם שמעשים מסוימים עלולים לעורר בלב התייר הנוצרי המבקר בבית הכנסת בזמן התפילה. מעל בימת ה־Esnoga בראש חודש אדר שנת ת' (24 בפברואר 1640) הם קראו תקנה שאסרה הכאה בפטישים בבית הכנסת בזמן קריאת המגילה בפורים, כי "זו התנהגות המתאימה לברברים יותר מלאנשי נימוסים" (*que mais parece acsão de gente política - de barbaros que de gente política*). הביטוי הזה – אנשי נימוסים היה נפוץ מאוד בשיח החברתי של בני הקהילה וגילם את האידאל התרבותי שלהם ואת התהליך התרבותי שביקשו לחולל בקרב "האומה היהודית הספרדית-פורטוגלית". כעבור חמש שנים הוקיעו הפרנסים במילים חריפות את אלה שנהגו לצאת מבית הכנסת בזמן הדרשה או קריאת התורה, "כי נוסף על כך שיש [במעשיהם] משום מיעוט אדיקות ופגיעה בעבודת ה' הם גם מעוררים טרוניה גדולה בקרבנו ובקרב הגויים". בסיון ת"ו (אמצע יולי 1655), בימים שגבר גל הפליטים היהודים מפולין ומליטא, שברחו מן הפורענויות שהנחיתה עליהם הפלישה השוודית, אסרו הפרנסים על חברי הקהילה הספרדית ליטול טבק מיהודים פולנים כדי להריחו בבית הכנסת. לדעתם, בהתנהגות זו הם עוררו "טרוניה גדולה לא רק בקרב בני אומתנו אלא גם בקרב הגויים הנוכחים במקום, המתלחשים על דברים אלו ואחרים, שיש בהם משום חילול [שם] שמים". והנה דוגמה אחרונה, תקנה מב' בניסן תנ"ח (14 במרס 1698) שבה ביקשו ראשי הקהילה לשים קץ לאנדרלמוסיה שגורמים "אנשים הנוהגים לעמוד בשעה שכל הקהל הקדוש יושב והדבר מעורר טרוניה גדולה בין הזרים". עצם הדבר שפרנסים ורבנים מצאו לנכון לחזור ולקרוא את התקנות האלה קבל עם ועדה תקופה ארוכה מעיד כי את ערכי ה־*bom judesmo* לא הפנימה העדה כולה בנקל, ויותר משתקנות אלה משקפות את נורמות ההתנהגות שרווחו בין המתפללים הן מלמדות על האידאלים התרבותיים שהנחו את העילית החברתית שעמדה בראשם. ואולם החמרות הללו, המתייחסות לכאורה לאופיו הסקרלי של בית הכנסת ולאיסורים שהטילו על כל ניסיון לטשטש בו את הגבול המפריד בין קודש לחול, בולטות במיוחד מפני

קוסטה, הידוע בשמו היהודי משה קוריאל, שימש סוכן של מלך פורטוגל באמסטרדם וזכה לתואר אצולה מטעם הכתר הלוזיטאני אף על פי שהיה יהודי; הוא הדין לבארון מנואל דה בלמונטה, שנודע בקהילה היהודית בשם יצחק נונס בלמונטה והיה הסוכן של הכתר הספרדי ברפובליקה ההולנדית. הבארון אנטוניו לופס סואסו, שכאשר היה ליהודי שינה את שמו הפרטי לשם היהודי יצחק ישראל, היה האיש העשיר ביותר בקהילה ונמנה עם חבר הפרנסים שהחרימו את ברוך שפינוזה בשנת 1656. בנו, הבארון פראנסיסקו לופס סואסו הוא שמימן את מסעו הגורלי לאנגליה של הנציב העליון של הרפובליקה וילהלם השלישי. מסע זה הביא לידי הכתרת וילהלם השלישי למלך אנגליה בשנת 1688.

ארון הקודש הפתוח בבית הכנסת הספרדי באמסטרדם בשמחת תורה
תחריט של ברנר פיקאר מתוך ספרו
*Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples
du monde, 1723–1743*

מבקרים רמי מעלה ובהם נסיכים ואנשי מדינה ביקרו בבתי הפאר של הגבירים האלה באמסטרדם ובהאג, לעתים גם בבתי הקיט שלהם שעל גדות האמסטל והפכט. בביקורים אלו הוצגו לפנייהם אוספי יודאיקה שכללו כתבי-יד יקרי ערך, דפוסים נדירים, תשמישי קדושה הדורים ויצירות אמנות בעלות תוכן יהודי זה או אחר. שועי העדה הספרדית ביקשו לעורר אצל המבקר את התחושה שהתרבות היהודית בנויה על יסודות שווי ערך לתרבות הגבוהה של אירופה הנוצרית. הם ביקשו להציג יהדות נקייה מכל רבב של גסות וכיעור, יהדות מעודנת ואיסטניסית בביטוייה החיצוניים ובלא פגם מוסרי באורחותיה. משום כך השתדלו להבליט את ייחודה של היהדות הספרדית-הפורטוגלית ולהדגיש

חנוכת בית הכנסת הספרדי באמסטרדם בשנת 1675
תחרט של ברנר פיקאר מתוך ספרו *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde, 1723–1743*

בכל מקום אחר. אכן, התייר האנגלי מר נוג'נט (Mr. Nugent) שמע כעבור זמן קצר כי בית הכנסת המפואר של היהודים הספרדים מכונה בפייהם "ירושלים החדשה שלנו". מאחר שהיהדות נתפסה אצל רבים מן היהודים הספרדים באמסטרדם כאמונה דתית ולא דווקא כדרך חיים חובקת כול, היה אך טבעי שנמצאו ביניהם יהודים שביקשו להוציא מן הרליגיה הזאת את הסמלים "הלאומיים הכלל-יהודיים". הכינוי "ירושלים החדשה שלנו" נתן ביטוי הולם למגמה הזאת.

נחזור עתה אל ביקורו של דידרו בבית הכנסת הספרדי. על שאלתו "כיצד תיתכן התנהגות מחפירה ובלתי מכובדת כל כך... במשכנו של אלוהים?" השיב הרב תשובה מפתיעה ביותר: "בית הכנסת כמוהו כמעון משפחתי ונוהגים בו כמנהג אדם בביתו: שותים, אוכלים, מפטטים ואף שוכבים לישון לאחר התפילה. אין אנו מכירים במקום קדוש מלבד בית המקדש בירושלים שאינו קיים עוד ולא יהיה לנו מקום תפילה ראוי עד שייבנה בית המקדש מחדש, ואכן, זה יקרה במקום או במאחר. הייה סמוך ובטוח שהמשיח בוא יבוא, אם ניתן לו את הזמן לכך".

לעומת דידרו, שהערותיו העוקצניות לא היו שונות במהותן מדברי רוב התיירים שביקרו בבית הכנסת לפניו, תשובתו של הרב הייתה בגדר היפוך מוחלט לערכי "היהדות הראויה", שביקשו הפרנסים והרבנים להשליט על הקהילה האמסטרדמית. היא גם משקפת תפנית חדה מתהליך החילון שנדמה היה כי תקע את יתדותיו בהווייתה של קהילה זו. אכן, דברי הרב מעידים על מציאות חדשה שהלכה ונרקמה

שבתחומים אחרים, הנעלמים מעיני המבקר המזדמן, חלה התרופפות בפיקוח הדתי שנקטו חברי ההנהגה, ותחומים אלו כמעט הופקעו משליטתה של ההלכה.

תופעה זו בולטת בייחוד בכל הנוגע לתחום הכלכלי. אי אפשר שלא להתרשם כי לעומת עשרות התקנות שעניינן התנהגות בבית הכנסת כמעט לא מצאנו בקהילה זו תקנות העוסקות בעניינים כלכליים, ודווקא בתקופה של שינויים מפליגים במערכת הכלכלית. גם בתקנות הקהילה וגם בספרות השאלות ותשובות שכתבו הרבנים הספרדים, בפזורה הספרדית המערבית בכלל ובאמסטרדם בפרט, לא נמצא דבר מן ההתחבטויות הקשות שליוו את רבני מזרח אירופה ואת פרנסיה באותם ימים לנוכח הצמיחה הקפיטליסטית והבעיות שעוררה בשאלת ההלוואות והאשראי. הדבר מפתיע שבעתים מפני שרבים מקרב היהודים הספרדים באמסטרדם עסקו במסחר בין-לאומי ובפעילות פיננסית. מבחינה עקרונית קיבלה עליה הקהילה הספרדית באמסטרדם במוצהר את סמכות ההלכה. אבל שלא במוצהר, ובלי צידוק אידאולוגי הופקעה בה הכלכלה מן ההלכה. והנה דווקא כיוון שבתחומי חיים רבים התנתקו היהודים הספרדים באמסטרדם מן ההגמוניה ההלכתית, חשה העילית החברתית ששלטה בקהילה צורך לבצר את מעמדם של הגופים והמוסדות שנועדו מלכתחילה למלא את התפקידים הסקרליים בחברתם. יהדותם של הספרדים באמסטרדם הלכה והצטמצמה לזמנים ולמקומות מסוימים שבהם ורק בהם היא באה על ביטויה. ברוב תחומי החיים נהגו יהודים אלו על פי דפוסים וערכים שלא נמצאה בהם שום זיקה לתחום הדתי היהודי. שינוי זה בגישה ליהדות לא עורר תרעומת מצד רבני הקהילה והם קיבלו בהכנעה את שררת הפרנסים. רבנים אלו, שאימצו במידה רבה את התביעות התרבותיות של שכבת הגבירים, יכלו להסתגל לתהליך חילון כעין זה משום שהתחולל מתחת לפני השטח ובלי אידאולוגיה מוצהרת.

לעומת שתיקתם של רבני הקהילה בכל התקופה הנדונה מזדקרת לעין הביקורת הנוקבת של ר' משה חגיז, שד"ר מארץ ישראל שהגיע לאמסטרדם בתחילת המאה השמונה-עשרה לאסוף כספים בשביל ישיבתו בירושלים. חגיז לא נרתע מלהתעמת עם שלטון גבירים "מגולחי זקן ולובשי פאה נכרית ושעם ילדי הנכרים ישפיקו ומטיילים בעגלות", "שמחמת שהם דרים בארצות שיש להם חרות משותף עם העושר השמור לרעתם פורקים מעל צוארם קבלת עול החכמים". חגיז יצא בעיקר נגד ההשקפה שהשמיעו באוזניו כמה יהודים באמסטרדם, אשר שללה את ייחודה של ארץ ישראל בזמן הגלות וגרסה כי משחרב בית המקדש אין לתפילה הנאמרת בירושלים יתרון על פני התפילה הנאמרת

רומיין דה הוחה: תצריב של בית הכנסת הספרדי באמסטרדם

שהיו בגדר "אוהדי הקלוויניזם", והם נהגו לפקוד את בתי התפילה מפעם לפעם בלי שהצטרפו רשמית לכנסייה. בין אלה שלא היו חברים בכנסייה הקלוויניסטית היו נוצרים מכיתות למיניהן ומזרמים שונים, דאיסטים וסקפטיקנים וביחוד הולנדים שהיו אדישים לכל אמונה דתית. מאמצע המאה השמונה-עשרה התפלגה הקבוצה האתנית היהודית הספרדית באמסטרדם על פי קריטריונים דומים, ומול מיעוט אדוק שהתבצר בדל"ת אמותיה של ההלכה הרבנית נמצאו רבים שפרקו מעל צווארם את המשמעת הדתית והקהילתית. הקהילה נעשתה במובן מסוים מעוז של אורתודוקסיה, מקרה ראשון מסוגו בהיסטוריה היהודית המודרנית, ובראש נושאי דגלה התייצב בשנות השישים של המאה השמונה-עשרה הרב שלמה שלם מאדריאנופול, שזמן קצר לאחר בואו לאמסטרדם נתמנה לחכם הקהילה. בדרשות חוצבות אש ולהבות הוא התריע בחריפות על פריקת העול, על פריצות הנוער ועל מעשי האוון והשחיתות של בני העדה הספרדית, שניתקו עצמם מן המשמעת הקהילתית. דידרו לא הזכיר את שם הרב שעמו שוחח, אך מתקבל מאוד על הדעת כי מדובר בחכם שלמה שלם. הקהילה שהצרה את צעדיו של ר' משה חגיז כחמישים שנה קודם לכן העמידה עתה בראשה רב שהיה דומה מאוד לחגיז ברקעו התרבותי ובהשקפת עולמו.

עם חילופי הזמנים התחלפה גם משמעות המושג *judesmo*, "יהדות ראויה", שעדיין הוזכר פה ופה במסמכי הקהילה, אלא שפירושו השתנה מיהדות של נימוסים ליהדות של תורה ומצוות.

זה היה המצב בימים שבהם נפגשו הפילוסוף דידרו והרב שלם. התייר הצרפתי ראה קהילה יהודית שעומעם זוהרה ומגדולתה נשאר רק המיתוס והזיכרון הרחוק.

וההיסטוריון, שאף הוא בגדר תייר בארץ לא נודעת, מבקש לשחזר מציאות רחוקה, נעלמת וחידתית, המסתתרת מאחורי עדויות מעורפלות ומתעתעות על נימוסים ואמונות ועל המשמעת שהייתה נהוגה בבית הכנסת הספרדי באמסטרדם.

בקרב הספרדים באמסטרדם בעקבות המשברים התכופים שפקדו אותם משנות השלושים של המאה השמונה-עשרה ואילך וגרמו לנסיגתם הכלכלית ולהתרוששותם המוחלטת. כלכלתם קרסה מחמת המדיניות המרקנטיליסטית התוקפנית של מעצמות אבסולוטיסטיות ובהן פרוסיה, שוודיה, דנמרק-נורבגיה ורוסיה, שהביאו לידי הרס תעשיות הטקסטיל, זיקוק הסוכר והטבק ההולנדיות. מטבע הדברים נדחקו רגליהם של הסוחרים והתעשיינים היהודים הספרדים מעמדותיהם האסטרטגיות בתחומים האלה. העילית החברתית, נושאת דגל "היהדות הראויה", ספגה מהלומה קשה בעקבות שלום אוטרכט משנת 1713, שפתח עידן של שלום ביבשת והביא לידי נישולם של הסוכנים הדיפלומטיים היהודים הספרדים, אשר קודם לכן שירתו מעצמות אירופיות הן כספקי ממון ונשק הן כנושאי שליחויות מדיניות עדינות.

כמו כן הפקעתם של מרבית תחומי החיים מפיקוח ההלכה גרמה בסופו של דבר שרבים מקרב האישים האמידים בעדה ניתקו עצמם לחלוטין מן הקהילה היהודית. היו בהם שהעדיפו את נתיב הטמיעה שעבר דרך אגן הטבילה הנוצרית, אך אחרים – דרך התבוללותם לא הייתה כרוכה בהתנצרות אלא בחוסר עניין גובר והולך במתרחש בקהילתם. אדישות זאת הובילה רבים מהם לביטול חברותם בקהילה ולעתים אף לנישואין עם נשים נוצריות בלי שהם עצמם המירו את דתם. מחמת כל אלה הצטמקה הקהילה הספרדית עד למאוד ומרבית חבריה השתייכו לגרעין האדוק שבה, שמטבע הדברים הקצין את עמדותיו. במובנים רבים נעשתה הקהילה היהודית הספרדית עדה דתית הזזה באפיוניה לקהילות הקלוויניסטיות שנתקיימו בכל יישובי הרפובליקה מאז כינונה. אמנם הכנסייה הקלוויניסטית הוכרה בתור הכנסייה הציבורית הבלבדית של הרפובליקה, אך עקרון חופש המצפון שהיה מיסודות המשטר שלה גרם שלא הייתה שום כפייה להשתייך אליה. פחות מעשרים אחוז מכלל תושבי הולנד נמנו עם חברי כנסייה זו ורק עליהם היא יכלה להפעיל את כללי הפיקוח והמשמעת שהיו מקובלים עליה. מבין התושבים ההולנדים האחרים נמצאו אחדים